

Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija

Pernille Hohnen

Gariūnų turgaus pasirinkimą tyrimų objektu lėmė tiek metodologinės, tiek empirinės priežastys. Aš nesiekiu apibendrinti Gariūnų turgaus veiklos kaip reprezentuojančios Lietuvos elgseną rinkoje ar pereinamojo laikotarpio (transition) socialinius procesus. Tačiau, analizuodama socialiai reikšmingą turgaus marginalią vietą, aš pamėginsiu nušviesti tuos socialinius procesus ir kultūrinių reikšmių aspektus, kurie yra arba buvo plačiai paplitę Lietuvos visuomenėje. Gariūnų turgaus raida suvokiama kaip *įvykis*, turintis kultūrinę investiciją, tai yra tyrinėjamoje aplinkoje simboliškai ir moraliai svarbus.

Šiame straipsnyje mane domina ne tik politinės ir ekonominės reformos, bet ypač tai, kaip šie pokyčiai vyko ir kaip juos vertino tie socialiniai veikėjai, kuriuos tai palietė. Kitaip tariant, aš siekiu sutelkti dėmesį ties besikeičiančia žmonių socialine veikla bei ties tuo, kaip Lietuvos gyventojai ekonominius ir politinius pokyčius išgyveno kaip kultūrinę ir socialinę patirtį. Ekonominę antropologiją, kuriai iš dalies priklauso ir šis darbas, domintų skirtingos pinigų sampratos bei ryšys tarp įvairių pinigų uždirbimo būdų ir socialinio statuso ar etikos normų, pasireiškiantys konkrečiame socialiniame kontekste ar visuomenėje.

Dr. Pernille Hohnen, Danijos nacionalinis socialinių tyrimų institutas, Herluf Trolles Gade 11, DK-1052 Copenhagen K, el. paštas: ph@sfi.dk

Įvadas

„Gariūnai? Kodėl, po galais, tu nori tirti Gariūnus? Čia juk bardakas! Tai nusikaltėlių ir nešvari vieta, kuri neatskleidžia Lietuvos!“ (mokytoja Vilnius: 1994). Šis teiginys buvo tipiška lietuvių reakcija Vilniuje 1994 metais, kai aš paaiškinau savo sumanymą daktaro disertaciją apie rinkos ekonomikos plėtrą Lietuvoje¹ skirti Gariūnams. Gariūnų tyrimas nebuvo mano tikslas nuo pat pradžių, kaip kad nebuvo (ar nėra) ir tikslas pats savaime. Tačiau būtent todėl, kad aplinkiniai stengėsi sumenkinti Gariūnų reikšmę ir laikytis atokiau

¹ Rinkos ekonomikos plėtra čia tyrinėjama ne politiniu ir ne ekonominiu, bet antropologiniu požiūriu, t. y. žmogaus elgsenos požiūriu. Tokiu atveju dėmesys daugiau gali būti sutelkiamas ties kasdieniu gyvenimu ar žmonių tarpusavio santykiais, susiklosčiusiais ūkinio gyvenimo srityse. Taigi nors vartojamos kai kurios ir ekonomikos moksle paplitusios kategorijos, tačiau kalbama ne apie ekonomikos teorijas ar analizuojamos ekonominės problemos, bet tyrinėjami žmonių kasdienės ūkinės elgsenos bei mąstysenos bruožai. (Red. past.)

nuo jų, kėlė vis didesnę ir didesnę mano susidomėjimą šia vieta. Jei Gariūnai iš tiesų buvo tokie nereikšmingi, tai kodėl, vos juos paminėjus, kiekvieną kartą kildavo toks sąmyšis ir kodėl visi turėjo tokią nepajudinamą nuomonę apie šią vietą ir nusimindavo vos išgirdę apie mano sumanytą tirti Gariūnus?

Kultūros samprata vakarietiškoje antropologijos mokslo tradicijoje

Kaip kultūros antropologė iš Danijos, atvykusi tyrinėti Lietuvos visuomenės po valstybingumo atgavimo, aš buvau susidomėjusi ne tik politinėmis ir ekonominėmis reformomis, bet ypač tuo, kaip šie pokyčiai vyko ir kaip juos vertino tie socialiniai veikėjai, kuriuos tai palietė. Kitaip tariant, aš norėjau sutelkti dėmesį ties žmonių socialinės veiklos pokyčiais bei ties tuo, kaip Lietuvos žmonės kultūriškai ir socialiai išgyveno ekonominius ir politinius pokyčius.

Vakarietiškoje socialinės antropologijos mokslo tradicijoje terminas *kultūra* turi savitą prasmę, kuri skiriasi nuo įprastinės (common) šio termino reikšmės. Nors esama skirtingų teorinių požiūrių, tačiau daugumai jų bendra tai, kad kultūra apibrėžiama kaip konkrečiai žmonių grupei būdinga normatyvinė sistema, etinės normos bei kosmologija (Ortner 1984). Taigi ekonominę antropologiją, kuriai iš dalies priklauso ir šis darbas, domintų skirtingos *pinigų* sampratos bei ryšys tarp įvairių pinigų uždirbimo būdų ir socialinio statuso ar etikos normų, veikiančių konkrečiame socialiniame kontekste bei visuomenėje.

Metodologiniu požiūriu šitaip suvokiamą kultūrą nėra lengva tyrinėti. Panašiai kaip išreiškiama *habitus* sampratoje, žmonės nesuvokia savo kultūros eksplicitiškai, todėl nepakanka jų paprasčiausiai apie tai klausinėti. Galima klausti apie kultūrinę reikšmę, tačiau jei domimasi elgesį ir vertybes struktūruojančiais kultūriniais modeliais, ši informacija turi būti gauta iš atsakymų į netiesioginius klausimus. Iš to išplaukia tai, kad svarbus antropologinio mokslinio projekto tikslas yra iš realios socialinės praktikos ir kalbėjimo išskirti kultūros modelius. Iš to taip pat išplaukia tai, kad, norint konstruoti kultūrinius modelius, būtina surasti tokias socialines pozicijas ir socialines veiklas, kurios padėtų atskleisti kultūrinę reikšmę. Tuo nenorima pasakyti, jog konkretus tyrimo objektas yra pats savaime nesvarbus. Tačiau kad jis būtų tinkamas kultūrai tirti, šis objektas turi turėti kultūrinę investiciją, t. y. tyrinėjamoje aplinkoje turi būti simboliškai ir moraliai svarbus. Amerikos antropologas Marshallas Sahlinsas skiria kultūrinę investiciją turintį *įvykį* nuo šios investicijos neturinčio ar neutralaus *atsitikimo*:

„Įvykis nėra tiesiog atsitikimas; tai yra santykis tarp konkretaus atsitikimo ir esamos simbolinės sistemos. Ir nors įvykis kaip atsitikimas turi objektyvias savybes ir priežastis, kylančias iš kitų sferų (sistemų), tačiau tai nėra tos savybės, kurios daro poveikį pačios savaime, bet platesnės kultūrinės schemos nulemtas jų reikšmingumas“ (Sahlins 1985: 153).

Mano nuomone, vartojant Sahlinso terminus, Gariūnų turgaus raida galėtų būti suvokiama kaip *įvykis*. Nors veiklos čia yra glaudžiai susijusios su prekybos vietai būdinga aplinka, tačiau griežtas socialinis ir moralinis turgaus bei jo prekiautojų smerkimas sietinas su Lietuvos visuomenėje plačiau paplitusiomis moralės ir kultūros vertybėmis. Žinomos Amerikos antropologės Mary Douglas teigimu, simbolinė *nešvara* yra tai, *kas yra ne vietoje* (matter out of place). Todėl taip suprantama *nešvara* visada yra glaudžiai susijusi su *simboline sistema*, pagal kurios principus ar tvarką ji ir buvo atmesta (Douglas 1966). Tad analitiškai žvelgiant, simbolinis pašalinimas atskleidžia kažką labai reikšminga apie tai įvykdžiusią kultūrinę tvarką.

Gariūnų pasirinkimas tyrimo objektu

Gariūnų turgaus pasirinkimą tyrimų objektu lėmė tiek metodologinės, tiek empirinės priežastys. Aš nesiekiu apibendrinti Gariūnų turgaus veiklos kaip reprezentuojančios Lietuvos elgseną rinkoje ar socialinius procesus, vykstančius pereinamuoju laikotarpiu. Tačiau, analizuodama socialiai reikšmingą turgaus marginalią vietą, aš pamėginsiu nušviesti kai kuriuos socialinius procesus ir kai kuriuos kultūrinių reikšmių aspektus, kurie yra arba neseniai buvo plačiai paplitę Lietuvos visuomenėje. Kitais žodžiais tariant, į socialinę ir moralinę turgaus prekybos marginalizaciją aš žiūriu ne kaip į „natūralią“ reakciją į neįprastas prekybos formas Gariūnuose ir kitose turgavietėse po atviru dangumi, bet veikiau kaip į kultūriškai savitą reakciją į tam tikras vyraujančias veiklos formas. Taigi turgaus marginalizacija turi būti siejama su Lietuvos visuomenės kultūrinėmis vertybėmis ir su esminiais ekonominiais bei socialiniais pokyčiais. Vartojant Pierre Bourdieu terminiją (Bourdieu & Wacquant 1992), reikia pasakyti, jog formavosi naujos socialinės ir ekonominės veiklos sritys, paremtos naujomis simbolinio kapitalo formomis, tačiau jos iš dalies buvo vertinamos remiantis tradicinėmis statusų sistemomis ir *habitus*.

Šis straipsnis, parašytas daktaro disertacijos pagrindu², turi du svarbiausius ir tarpusavyje susijusius tikslus. Pirmasis jų yra parodyti glaudų socialinį

² 1994 ir 1995 metais aš praleidau 8 mėnesius tyrinėdama besiformuojančią prekybos veiklą ir verslo sampratą Lietuvoje. Tuo metu tyrinėjau bendrąją verslo aplinką ir privačių parduotuvių atsiradimą Vilniuje bei apklausiau keletą verslininkų siekdama išsiaiškinti, kaip jie supranta verslą ir prekybą. Šie interviu iš dalies suformavo pagrindą, kuriuo remdamasi tyrinėjau verslo veiklą Gariūnuose 1995 metais. Čia praleidau keturis mėnesius rinkdama medžiagą, vadovaudamasi dalyvaujamoju stebėjimo metodu (participant observation), kur ėmiau interviu iš prekiautojų bei stebėjau prekybines veiklas. Nors dauguma prekiautojų drovėjosi savo turgaus veikla ir turguje tiesiogiai paklausti nebūtų sutikę kalbėtis net anonimiškai, man vis dėlto pavyko užrašyti 25 interviu su prekiautojais apie jų socialinę padėtį ir veiklą turguje. Be to, atlikau 137 prekiautojų apklausą, kuri apėmė tokias pozicijas kaip tautinė priklausomybė, buvusi darbinė patirtis, lytis, amžius, išsilavinimas ir prekybos specializacija Gariūnuose. Viena prekiautoja sutiko, kad aš kartu su ja galėčiau šiek praleisti laiko turguje ir drauge su ja vykti į verslo kelionę į Balstogę išigyti naujų prekių.

ir simbolinį ryšį tarp Gariūnų turgaus ir jį supančios Lietuvos visuomenės. Nors atrodo, kad Gariūnų turgus užima paribio erdvę tiek materialiu, tiek ir socialiniu požiūriu, tačiau socialinės ir simbolinės jo marginalios padėties sukūrimo analizė ir analogiškų socialinių bei simbolinių marginalizacijos procesų nagrinėjimas gali atskleisti glaudžias ekonomines, socialines ir kultūrinės sąsajas su jį supančia visuomene. Antrasis straipsnio tikslas yra parodyti, kaip turgaus niekinimas gali būti susijęs su, viena, nuo ankstesnių laikų besitęsiančia socialine ir moraline *darbo* svarba lietuvių kultūroje, antra, su prekybos ir verslininkystės įteisinimu ir didėjančia bedarbyste. Tačiau reikėtų pasakyti, kad tai sudaro tik dalį disertacijoje pateiktų argumentų, kuriais remiantis Gariūnų kaip *bardako* konceptualizavimas yra nagrinėjamas ir kaip lyčių vaidmenų bei etninių tapatumų kaitos ženklas.

Šiame straipsnyje aš bandau susieti Gariūnų niekinimą su sovietinėmis *darbo* ir *prekybos* sampratomis, tačiau nesiekiu turgaus niekinimą aiškinti tik kaip socialistinių idėjų apie prekybą liekaną, nors tos idėjos ir vaidina dalinį vaidmenį procesuose, vedančiuose į jo sumenkinimą. Tai būtų netikslu dėl dviejų priežasčių. Teoriškai todėl, kad šiandienis reiškinyss negali būti adekvačiai paaiškintas remiantis praeities morale, neatsižvelgiant į tai, kaip ir kodėl tokie moralės principai buvo kuriami. Empiriškai todėl, kad tokiu atveju, pavyzdžiui, neįmanoma paaiškinti *turgaus* po atviru dangumi ir taip pat paplitusios, bet mažiau niekinamos *mugės*, arba kitaip – prekybos pastatuose, skirtingų moralinių vertinimų.

Galiausiai svarbu paminėti, jog disertacija, kurios pagrindu parašytas šis straipsnis, buvo orientuota daugiausia į Vakarų Europos skaitytojus. Todėl aš pateikiau gana ilgus sovietinės visuomenės ekonominės veiklos aprašymus. Aš suprantu, jog tai geriausiu atveju gali atrodyti kaip įprastas dalykas Lietuvos skaitytojui, o blogiausiu – kaip neišvengiamai nepakankamas šioje sistemoje negyvenusio žmogaus sovietinio laikotarpio supratimas. Tačiau pagalvojusi aš nusprendžiau palikti šiuos aptarimus straipsnyje. Jie yra ne tik mano bendrojo argumentavimo dalis, bet, svarbiausia, jie atskleidžia savitą požiūrį į sovietizmą ir socializmą, būdingą daugeliui socialinės ir kultūrinės antropologijos atstovų Vakaruose. Todėl aš tikiuosi, jog mano svarstymai gali būti įdomūs Lietuvos skaitytojui ir kaip Lietuvos gyvenimo sovietiniu laikotarpiu vakarietiško konceptualizavimo pavyzdys.

Prekyba kaip moralinė problema

„Man buvo tragedija pradėti prekiauti Gariūnuose. Aš dirbau teatre – aš niekada nebūčiau ėjusi ir pirkusi ką nors Gariūnuose. Žmonės iš menininkų vis dar mano, kad Gariūnai atstovauja kažkam... Aš nežinau, bet tai tuojau

pat pažymi žmogų – tik ypatingos rūšies žmonės galėtų prekiauti čia. Bet mano draugė, kuri dirbo su manimi teatre, buvo drąsesnė. Ji pradėjo pirmoji. Ji buvo dekretinėse atostogose, po kurių nebegrižo dirbti į teatrą, bet pradėjo prekiauti Gariūnuose. Ji pasiūlė prisidėti. Pirmą dieną aš turėjau penkis megztinius krepšyje, bet vaikščiodama po Gariūnus tik vieną laikiau rankoje. Aš susirūpinusi dairiausi, bijodama susidurti su koku nors pažįstamu...“ (Gariūnų prekiautoja).

Šiame skyrelyje aš aptarsiu tiek bendrąją moralinę prekybos problemą Lietuvos visuomenėje, tiek konkrečiai Gariūnų turgaus nustūmimo į paribį reiškinį. Mano nuomone, negatyvus turgavietės ir prekiautojų vertinimas galėtų būti siejamas su socialinių veiklų kaita ir tęstinumu bei *darbo* konceptualizavimu pereinamuoju į rinkos ekonomiką laikotarpiu. Gariūnų kaip legalios prekybos vietos (nors ne kaip darbo vietos, kaip bus matyti vėliau) įkūrimas simbolizavo ir veikė procesus, skatinančius naujos ekonominės srities plėtrą, o drauge ir *darbo* sampratos painingą.

Man pradėjus tyrinėti Gariūnus, terminologijos pokyčiai jau buvo įvykę. Žodis *spekuliacija* jau buvo pakeistas *prekyba*. Tokia pati kaita įvyko ir „veiksmo vietos“ (place of action) terminijoje, nes *talkučkė* pakeista *turgumi*³. Tačiau nors terminija pasikeitė, senosios numanomos reikšmės išliko. Todėl nors žodžiai *prekyba* ir *turgus* buvo vartojami Gariūnams apibūdinti, išliko jų negatyviosios konotacijos, susijusios su žodžiais *spekuliacija* ir *talkučkė*. Be to, žodžiai *prekyba* ir *turgus*, vartojami kalbant apie Gariūnus, turėjo skirtingą, negatyvesnę atspalvį turinčią prasmę, negu kai jie buvo vartojami kalbant apie kitokias, nors ir panašias besivystančios rinkos ekonomikos veiklas. Aš pradėjau savęs klausinėti „kodėl“ ir supratau, kad atsakymas į šį klausimą bus esminis, siekiant suvokti Gariūnų turgaus marginalizaciją.

Iš dalies šis skirtumas gali būti paaiškinamas vakarietišku pereinamumo (transition) diskursų pasisavinimu, kuriuose perėjimas į rinkos ekonomiką yra automatiškai siejamas su augančia gerove (Aage 1995; Hann 1992). Vis dėlto turgaus prekyba, siejama su ekonominiu marginalumu, leidžia tuo abejoti. Iš tiesų prekyba Gariūnuose, palyginti su valstybinio sektoriaus darbuotojų uždarbiais, buvo pelninga. Be to, prekyba Gariūnuose buvo daug pelningesnė, nors ir mažiau prestižinė, nei *mugėje* (uždaroje patalpoje esančiame turguje). Tad atrodo, jog pinigai šiuo atveju nebuvo lemiamas veiksnys. Todėl aš manau, jog simbolinis, moralinis ir socialinis turgaus niekinimas turi būti siejamas su savitu prekybinių veiklų pateikimu (staging). Toliau aš pamėginčiau parodyti, kad skirtumas tarp *mugės* ir turgaus gali būti siejamas su tuo, jog prekyba patalpose galėjo būti apibūdinta kaip *darbas*, tuo tarpu ta pati veikla po atviru dangumi – ne. Sutelkiant dėmesį ne tik ties kintančia prekybos terminija, bet ir ties tradicine (sovietine) darbo samprata, galbūt įmanoma

³ Žiūrėkite, pavyzdžiui, *Lietuvos rytas*, 1992, rugpjūtis.

atskleisti kai kuriuos mechanizmus, įtrauktus į naujos ekonominės srities kūrimą bei į tam tikrų marginalizacijos ir socialinės stratifikacijos formų reproduktivumą.

Pradėsiu trumpai aptardama darbo vietą ir prasmes sovietinėje visuomenėje ir tęsiu smulkiau nagrinėdama neatitikimą tarp tokios darbo sampratos ir turgaus veiklos.

Darbas sovietinėje visuomenėje

Pagal marksistinę-lenininę ideologiją darbas buvo viena iš svarbiausių ideologinių ir socialinių veiklos rūšių visuomenėje. Individo pareiga dirbti buvo nustatyta komunistų partijos programoje: „Ekonominėje srityje individas privalo *gerbti darbą kaip komunistinės asmenybės ir jos visuomeninės vertės pagrindą* ir laikytis *kolektyvinės moralės, kuri nesuderinama su egoizmu, savanaudiškumu ir asmeniniu interesu*“ (Programma Kommunisticheskoi Partii, 1986, iš Shlapentokh 1989: 19).

Todėl darbas buvo svarbus ne tik ideologiškai ir politiškai, bet taip pat moraliai, socialiai ir teisiškai. Be to, atrodo, jog daugiausia dėl žemo ekonominės sistemos efektyvumo ir produktyvumo (Verdery 1996, Humphrey 1995), darbo stygius sovietinėje visuomenėje buvo didesnė problema nei bedarbystė. Tad darbo kaip privalomybės svarba įvairiais pavidalais lėmė požiūrį į bedarbystę: „Būti bedarbiu bet kurį laiką tarpą buvo nusikaltimas, už kurį asmuo galėjo būti įkalintas. Bedarbystė buvo traktuojama kaip išskirtinai kapitalizmui būdinga blogybė. Dėl tos priežasties Sovietų Sąjungoje realiai egzistuojantis darbo trūkumas buvo maskuojamas kitokiais terminais“ (Humphrey 1995:3). Taigi bedarbystė buvo ne tik nelegali, bet ir amorali.

Bet nors šitaip darbas ir bedarbystė buvo pateikiami oficialiuose politiniuose diskursuose, postalininės visuomenės pokyčiai sudarė galimybes atsirasti alternatyviai darbo sampratai. Shlapentokh savo knygoje „Viešas ir privatus sovietinių žmonių gyvenimas“ (1989) aptaria bendrąją postalininės visuomenės viešosios sferos (public sphere) nuosmukį. XX a. 8-ajame ir ypač 9-ajame dešimtmetyje labai išaugo privatumas sovietinėje visuomenėje, dėl to dalyvavimas viešuosiuose įvykiuose ir ištikimybė socialistinei ideologijai tapo vis labiau dirbtini ir ritualizuoti. Tai taip pat turėjo įtakos nelegalių su darbu ir darbo etika susijusių veiklų, tokių kaip vagiliavimas darbuose, nelegalus prekių importas ir gamyba ir pan., paplitimui. Nors tokios veiklos ilgainiui tapo vis plačiau paplitusiomis galimybėmis išsigyti trūkstamų vartojimo prekių, oficialiai jos vis dėlto liko nelegalios. Sovietų Sąjungoje tam tikrų privataus verslo formų įteisėjimas kooperatyvų forma įvyko tik po 1986–1987 (Shelley 1989). Tačiau požiūrį į darbą keitė jau anksčiau atsiradę nelegalūs pajamų įgijimo būdai, lygiai taip pat, kaip ir padidėjęs pareikalavimas tų darbų, kurie suteikdavo lengvesnį priėjimą prie papildomų prekių ir paslaugų (Sampson

1987: 121). Tačiau svarbu pabrėžti, jog tai, kad žmonės vis labiau išitraukė į šešėlinę ekonomiką, nereiškė, jog dalyvavimas oficialiojoje ekonomikoje ar darbas už pastovų fiksuotą atlyginimą (wage-labour) prarado savo svarbą. Atrodo, kad vietoj to susiformavo dviguba moralė ir padidėjo priklausomybė tiek nuo darbo valstybiniame sektoriuje, tiek nuo papildomų pajamų (Bartusevičius 1993). Kaip aiškina Shlapentokh, „tik maža dalis sovietinių žmonių į darbą žiūrėjo kaip į socialiai nereikšmingą ar mažai reikšmingą. Dauguma buvo linkę turėti darbą, kurį manė esant šaliai naudingą, ir vertino jo socialinį pripažinimą“ (Shlapentokh 1989: 43).

Darbas už pastovų fiksuotą atlyginimą (wage-labour) buvo svarbus ne tik dėl pajamų, bet ir dėl įvairių socialinių, moralinių ir asmeninių priežasčių. Verdery taip pat pabrėžia besitęsiančią darbo už pastovų fiksuotą atlyginimą (wage-labour) svarbą:

„Socialistinė įmonė kaip feodalinis dvaras nėra vien tik ekonominė institucija. Tai pirminis sovietinės visuomenės vienetas ir socialinio bei politinio elgesio esminis pagrindas. Šis vienetas aprūpino visomis paslaugomis ir lengvatomis savo darbo jėgą (gyvenamuoju plotu, vaikų darželiais, sporto ir kultūrinėmis priemonėmis, ligoninėmis, pensijomis, kt.)“ (Verdery 1996: 206).

Nors atrodytų, jog toks daugiafunkcionalumas vyravo kolūkiuose, tačiau darbas mieste taip pat suteikdavo galimybę išigyti gyvenamąjį plotą, vaikų priežiūros paslaugas ir kartais kai kurių vartojimo prekių⁴. Galimybė užsitikrinti prekių ir paslaugų buvo dažnai minima kaip turinti pirminę reikšmę pasirenkant darbą. Atrodo, kad tokios papildomos darbo vietos funkcijos išliko bent jau pirmuosius kelerius pereinamojo laikotarpio metus. Humphrey (1995) teigimu, Rusijos kaime neseniai net privatūs žemės sklypai buvo skirstomi pagal darbo vietas. Taigi ideologinė ir moralinė darbo reikšmė sovietinėje visuomenėje buvo susijusi su darbo vieta, nes ji tiesiogiai ir įvairiais pavidalais lėmė (greičiausiai vis dar lemia, bent jau taip buvo iki 1995) daugelį kitų individo gyvenimo aspektų. Galų gale profesinė garbė taip pat vaidino svarbų vaidmenį. Daugelio gamyklų aukštas specializacijos lygis, susijęs su galimybe išsidarbinti pagal specialybę bei su santykinai mažu darbo jėgos judėjimu, sukūrė, viena, labai specializuotą ir profesionalią darbo jėgą, antra, menką jos sugebėjimą prisitaikyti prie pokyčių. Darbas buvo svarbus ne tiesiog kaip darbas, bet kaip speciali profesinė veikla, kuriai asmuo buvo paruoštas. Mažas darbo mobilumas sovietinėje darbo rinkoje pagrindė specializacijos

⁴ Kaip teigia Humphrey (1995), kolūkiai buvo tarsi nedideli kaimai, suteikiantys įvairias paslaugas, kaip kad parduotuvės, kirpyklos, bibliotekos ir kt. Netgi tarp tų, kurie dirbo žemės ūkio darbus, buvo aukštas specializacijos laipsnis, o tai reiškė, jog, pavyzdžiui, traktorininkas galėjo gerai nemokėti kitų žemės ūkio darbų. Aukštas specializacijos laipsnis lėmė siaurą savos profesijos supratimą. Daugeliui tai kėlė problemų ieškant naujo darbo, be to, galėjo lemti ir tai, kad *kito* darbas nebuvo pripažįstamas kaip *tikras* darbas.

tendenciją ir kūrė tai, kas galbūt buvo priešinga Vakaruose, kvalifikacijos, daugiausia susijusias su vienu specifiniu darbu.

Socialinė darbo reikšmė

Kartu su minėtais materialiniais sumetimais darbo ir darbo vietos pasirinkimas, be ekonominės naudos, turėjo ir socialinę reikšmę. Trūkstant vartojimo prekių ir esant ribotoms investavimo galimybėms, pinigai, kitaip nei Vakaruose, nebuvo svarbi priemonė socialiniam prestižui įgyti (Taljūnaitė 1996). Nors, kaip minėta, pinigų ir materialinės gerovės svarba išaugo paskutiniaisiais sovietinės visuomenės gyvavimo dešimtmečiais, ideologinis socialinės darbo svarbos pabrėžimas ir su juo susijęs moralinis įpareigojimas sukūrė alternatyvią prestižo hierarchiją. Norėčiau pabrėžti, kad nors darbas turėjo būti materialinės gerovės ir socialinio prestižo įgijimo priemonė, tačiau šie du dalykai nebuvo taip tiesiogiai susiję. Siekiant suprasti dabartinį turgaus prekybos vertinimą, ypač įdomus būtų aiškus prestižo ir pajamų atskyrimas. Prestižiškiausias buvo laikomi aukštasis išsilavinimas ir protinis darbas. Tačiau ekonomikoje, kuri ilgainiui tapo grindžiama mainais ir susitarimo galia kaip sąlyga įsigyti gyvenimui būtinų dalykų, aukštasis išsilavinimas ir protinis darbas buvo laikomi ekonomiškai nepelningais. XX a. 9-ojo dešimtmečio viduryje sovietinių paauglių apklausa parodė, kad jie į nelegalius prekeivius žiūrėjo kaip į gaunančius didžiausias pajamas, o kirpėjas, pardavėjas, prostitutės ir taksi vairuotojus laikė ekonomiškai sėkmingesniais nei profesorius, aktorius ir lakūnus. Tačiau tai jokių būdu nereiškia, kad socialiniu požiūriu tos profesijos buvo prestižiškiausios (Fisher 1991). Nors pastaraisiais dešimtmečiais prieš iširimą įvykęs sovietinės visuomenės suprivatėjimas leidžia manyti, jog pinigai įgijo didesnę svarbą, tačiau tai iš esmės nepakeitė takoskyros tarp prestižinių ir ekonomiškai naudingų profesijų.

Gariūnai – turgaus prekyba socialiniame vakuume

Atrodo, jog dėl daugelio priežasčių prekybinė veikla Gariūnuose gali būti laikoma priešinga aukščiau minėtai darbo sampratai. Moralinis ir socialinis turgaus prekybos problemiškas, iš dalies nulemtas požiūris į prekybą kaip į spekuliaciją ir, marksistine-leninine ideologija remiantis, nelegalią veiklą, taip pat buvo susijęs ir su tuo faktu, jog tokios veiklos (vis dar) nebuvo laikomos užsiėmimu ir nepripažįstamos tikru darbu. Todėl turgaus veiklos veikiau gali būti suvoktos vadovaujantis tuo, kokios jos nėra, nei tuo, kokios jos yra. Tai iliustruoja Teresos teiginiai:

„Anksčiau visi prekyautojai turguje būtų buvę vadinami spekuliantais, einančiais į turgų todėl, kad nenori dirbti – aš turiu galvoje, kad jie būtų spekuliantais, nes tuo metu buvo įmanoma gauti darbą, įsidarbinti, tačiau jie verčiau rinkosi prekybą turguje. Šia prasme prekyba turėjo prastą reputaciją“ (Teresa, turgaus prekyautoja).

Sekant šios minties eigą matyti, kad ne faktiška spekuliacijos veikla buvo problema, bet tai, kad spekuliantai atsisakė dirbti. Kaip teigia Teresa, prekyba Gariūnuose buvo suvokiama panašiai, kaip ir buvusi spekuliacija, ir taip pat traktuojama kaip anti-darbas ar parazitavimas. Yra keletas požymių, jog turgaus prekiautojai suvokė šią problemą ir turėjo įvairių būdų ją spręsti. Rūtos darbas auklėtoja vaikų darželyje Vilniuje užtikrindavo jai 280 litų (70 \$) mėnesines pajamas. Turgaus veikla ji užsidirbdavo papildomus 400 litų per mėnesį, nors, kad galėtų dirbti ir vaikų darželyje, ji prekiaudavo tik dvi ar tris dienas per savaitę. Jai būtų buvę naudingiau mesti darbą vaikų darželyje ir užsiimti tik prekyba Gariūnuose, tačiau ji net nesvajojo apie tai. Nors ji taip pat žiūrėjo į savo veiklą turguje kaip į problemišką, tačiau tai, jog ji turėjo darbą darželyje, leido jai veiklą turguje konceptualizuoti kaip papildomą. Jos kaip dirbančio asmens tapatybės nepakeitė tas faktas, jog ji prekiaavo turguje, nes ji slėpė tai nuo visų, išskyrus artimiausius draugus. Dvigubų darbų strategija, atrodo, buvusi svarbi pirmuosius kelerius turgaus egzistavimo metus, dėl didėjančios bedarbystės pasikeitė. Man dažnai sakydavo, jog pirmuosius kelerius metus (1989–1991) dauguma prekeivių turguje turėjo ir kitų darbų:

„Apie 1989–1990 metus dauguma žmonių turėjo kitus darbus ir prekiaavo tik šeštadieniais ir sekmadieniais, turėdami tikslą užsidirbti šiek tiek pinigų. Tik dabar žmonėms tai tampa pagrindine veikla. Ir dabar iš jų 50%, ko gero, būtų laimingi galėdami sugrįžti į senuosius darbus“ (Mikhail, turgaus prekiautojas).

Po nepriklausomybės išaugusi bedarbystė padidino skaičių žmonių, pradėjusių prekiauti turguje. Bedarbystės valstybiniame sektoriuje augimas nulėmė socialinę ir moralinę turgaus prekybos reikšmę. Ji tapo suvokiama ne kaip papildoma veikla, o kaip *darbas*. Prekybą imta vertinti vadovaujantis *darbo* diskursu, apimančiu ir visas sovietinėje visuomenėje priimtas *darbo* konotacijas bei funkcijas. Turgaus prekyba tapo profesija. Mano nuomone, tai pakeitė kritinį požiūrį, ir turgų palaipsniui imta suvokti kaip *į darbovietę panašią instituciją* (work-like institution), tačiau be tų sąlygų, kurios paprastai asocijuojasi su darbu ir pinigų uždirbimu. Analizuodama prekybinę veiklą apibūdinančią retoriką, vartojamą tiek turgaus viduje, tiek už jo ribų, aš atskleisiu šį dviprasmiškumą.

Sunkus triūsas, bet ne darbas

Sunkus darbas buvo prekybos Gariūnuose dalis. Sunkių krepšių nešiojimas, būtinybė atvykti į turgų tarp 4 ir 5 valandos ryto ir darbas 6 dienas per savaitę lėmė tai, jog dauguma prekiautojų kentėjo dėl nuolatinio miego trūkumo. Tad darbas Gariūnuose buvo laikomas *juodu darbu*. Kaip vienas prekiautojas teigė:

„Tu skrendi į Turkiją, nusiperki pusę tonos prekių ir supakuoji jas į dėžes, kurių kiekviena sveria 50–60 kg. Tada tu veži jas į viešbutį, po to – į aerouostą, po to – į muitinę ir po to – namo. Kitą rytą tu keliesi 4 valandą ir važiuoji į Gariūnus su dviem ar trimis krepšiais. Galų gale tu sugrįžti namo apie 3 valandą dienos. Kai kuriomis dienomis gali būti labai šalta, o kitomis – siaubingai karšta ir saulėta“ (Vytenis, turgaus prekiautojas).

Vytenis pasakė man, jog dėl problemų su širdimi, kurios buvo *juodo darbo* pasekmė, jis pakeitė savo veiklą iš prekiavimo drabužiais į prekybą automobiliais.

Daugelis prekiautojų jautė, kad fiziniai sunkumai lėmė ne tik nuovargį, bet ir žemą jų veiklos prestižą. Daugumos turguje dirbančių inteligentų nuomone, prestižo netekimas dėl fizinio darbo intensyvino ir menką turgaus vertinimą. Kaip minėta, kadangi dauguma žmonių buvo *specialistai* ankstesniuose darbuose, žemas turgaus prekybos prestižas galėjo būti susijęs ir su tuo, kad atrodė, jog prekybinei veiklai Gariūnuose nereikėjo specialaus pasiruošimo⁵. Kaip buvo sakyta anksčiau, vienas iš svarbių sovietinėje visuomenėje nusistovėjusių *darbo* aspektų buvo buvimas *specialistu*, sugebančiu ypač gerai atlikti visuomenei naudingą darbą. Visuotinai paplitęs žemas fizinio darbo vertinimas ir su tuo susijusi mintis, jog „bet kas gali tai daryti“, buvo daugumos prekiautojų Gariūnuose įvaizdžio problema.

Tačiau prekybos kaip *juodo darbo* įvaizdis nebuvo vienintelis šios veiklos konceptualizavimo pavidalas. Lygiagrečiai gyvavo idėja, jog turgaus veikla iš viso nebuvo darbas. Tad, nepaisant sunkaus darbo ir nuovargio, prekiautojai jautėsi tarsi iš tiesų nieko neveiktų: „Ne visi čia žino, kas iš tikrųjų yra darbas. Jie čia tik sėdi!“ (Jurijus, turgaus prekiautojas); „Prekyba turguje neturi nieko bendro su verslu. Verslas yra, jei tu gamini kažką. Mes čia tik sėdime“ (Stasė, turgaus prekiautoja). Šiuo pasakymu Stasė supriešina *verslą* su *turgaus prekyba* ir *gamybą* su *prekyba* bei daro išvadą, kad „mes čia tik sėdime“, kitaip tariant, esame pasyvūs. Ši mintis apie prekybą kaip pasyvią veiklą gali būti sietina su marksistiniu-lenininiu požiūriu į darbą visų pirma kaip į gamybą. Tačiau kodėl turgaus prekyba suvokiama kaip pasyvesnė ar mažiau tinkama *darbo* forma nei, pavyzdžiui, pardavinėjimas parduotuvėje ar firmoje? Pavyzdžiui, Teresa teigia:

„Jei kas nors rytoj man pasiūlytų pradėti dirbti pagal specialybę už 800 litų per mėnesį, aš net nesuabejočiau. Aš iš karto pradėčiau dirbti ir nustočiau prekiauti. Būtų daug smagiau sėdėti darbe šiltai ir dirbti gražų darbą“ (Teresa, turgaus prekiautoja).

Taigi Teresa taip pat kalba apie sėdėjimą, tačiau teigiamesne prasme. Iš jos pasakojimo matyti, kad jei kas nors turi darbą, tokiu atveju sėdėti yra

⁵ Iš tiesų reikėjo ir pasiruošimo, ir patirties, tačiau turgaus prekiautojai patys nesuvokė savo kompetencijos šia prasme.

priimtina. Todėl atrodo, kad negatyvus tokio pasyvumo vertinimas yra glaudžiai susijęs su turgumi, nes kituose kontekstuose šis pasyvumas yra neabejotinai priimtinesnis. Tačiau ne tik turgaus prekyba buvo vertinama kaip neatitinkanti darbinio užsiėmimo sampratos, lygiai taip pat buvo interpretuojama ir kitokia komercinė veikla. Bet nors ši veikla buvo smerkiama panašiai, tai buvo daroma dėl skirtingų priežasčių.

Verslas *versus* prekyba

Apibendrinant reikia pasakyti, kad žmonės savo turgaus veiklą, būdami jo viduje, vertindavo kaip prekybą, tačiau už turgaus ribų – kaip verslą. Tačiau prekiautojo ir verslininko kategorijos nebuvo abipusiškai uždaros. Šalia Gariūnų turgaus prekiautojų buvo prekeivių, esančių už turgaus ribų, lygiai taip pat, kaip šalia turgaus verslininkų buvo skirtingų ekonominių lygmenų verslininkų, veikiančių už turgaus ribų. Pastebėta, kad kai kurie turtingesni prekiautojai bandė traktuoti savo veiklą kaip verslą, tačiau įprasta manyti, kad tikri verslininkai vis dėlto yra už turgaus ribų, nors daugelis pastarųjų savo verslą buvo pradėję turguje ankstyvuojų jo laikotarpiu, kai pelnas buvo didelis. Žmonės ne visuomet sutikdavo su tokiu savo ar kitų žmonių veiklos apibrėžimu, tačiau dėl svarbiausių topologinių skirtumų vyravo nuomonių sutarimas. Verslas buvo platesnė sąvoka nei prekyba. Be to, šis skirtumas buvo tiesiogiai susijęs su pelno dydžiu⁶. Verslininkai buvo turtingi, o prekiautojai – vargšai.

Tačiau atrodo, kad konceptualizuojant prekybą ir verslą kaip ne-darbą nebuvo didelio skirtumo. Šį teiginį galėtų iliustruoti sunkumai, su kuriais siekiant įvertinti paslėptą nedarbą Lietuvoje susidūrė sociologas Boguslavas Gruževskis (1995) bandydamas atskirti paslėptą darbą nuo paslėpto nedarbo.

B. Gruževskis mėgino įvertinti paslėptą nedarbą, nes dėl įvairių priežasčių oficialūs skaičiai buvo gana nepatikimi. Šalia oficialios statistikos jis var-tojo dvi kategorijas: paslėptas nedarbas ir paslėptas darbas. Kadangi nedarbo atveju gaunamos pašalpos buvo menkos (daugiausia 96 Lt per mėnesį), daugelis bedarbių mėgino užsidirbti papildomų pajamų, kaip kad ir „dirbantys“ išleisti nemokamų atostogų bei oficialiai bedarbiais neužsiregistravę asmenys. Tad tokioje situacijoje tiek empiriškai, tiek analitiškai sudėtinga atskirti, kas yra bedarbis ir kas yra dirbantysis. B. Gruževskis užsimena, pavyzdžiui, kad žmonės, kurie anksčiau dirbo valstybiniuose ūkiuose⁷ ir kurie vėliau, po že-

⁶ Viena Amerikos lietuvė verslininkė skundėsi dėl šio tiesioginio ryšio tarp pinigų ir verslo. Jos nuomone, tai buvo rezultatas to, kad verslo žmonės domino tik greitas pelnas, o ne ilgalaikės investicijos. Ji skundėsi, kad „žmonės Lietuvoje nėra suinteresuoti verslu, juos domina tik pinigai“.

⁷ Turimi omenyje kolūkiai ir tarybiniai ūkiai. (Red. past.)

mės reformos XX a. 10-ajame dešimtmetyje, pradėjo dirbti žemę kaip savarankiški ūkininkai, dažnai save priskirdavo bedarbių kategorijai! Tad samdomo žemės ūkio darbuotojo virtimas ūkininku buvo suvokiamas ne kaip darbo pakeitimas, bet kaip darbo praradimas! Tas pat taikytina ir miesto gyventojams, nes, B. Gruževskio duomenimis, net smulkūs verslininkai, kurių pajamos buvo gerokai didesnės nei valstybinio sektoriaus darbuotojų mėnesio atlyginimas, irgi save priskirdavo bedarbių kategorijai (Gruževskis 1995: 11–12). Taigi privati verslininkystė (įvairiomis savo formomis) nors ir buvo reikšminga kaip pragyvenimo būdas, bet nebuvo vertinama kaip profesija. Labai panašus Gariūnų atvejis, kur prekiautojai, dažnai uždirbdami gerokai daugiau nei buvusiam darbe valstybiniame sektoriuje, save priskirdavo prie bedarbių.

Vadinasi, vyravo tendencija verslą ir prekybą laikyti ne-darbu. Prekyba nebuvo laikoma darbu ir juo labiau karjera. Tai, kad į turgaus veiklą buvo įsitraukiama laikinai arba ji kuriam laikui galėjo būti nutraukiama, taip pat nepalaikė prekybos kaip profesijos sampratų. Tikras darbas turėjo būti susijęs su specialiuoju išsilavinimu ir daug pastovesnis.

Tačiau buvo skirtumas ir tarp verslo bei prekybos sampratų. Nors tiek prekiautojas, tiek verslininkas ar verslininkė susiduria su savo pelno kaip neuždirbtų pajamų vertinimu (Verdery 1996), vis dėlto verslininkas suvokiamas kaip labiau atitinkantis laisvosios rinkos plėtros lūkesčius ne tik dėl didesnių pajamų, bet ir dėl civilizuotesnės veiklos:

„Taip, prekyba, žinoma, yra verslas, bet kiekviena verslo rūšis turi būti civilizuota, o mes nematome daug civilizacijos Gariūnuose. Kiti prekeiviai, kurie prekiauja parduotuvėse, kioskuose, nuo prekystalio, jie kažką moka valstybei: pajamų mokesį, papildomos vertės mokesį. Prekeiviai Gariūnuose nieko nemoka Sodrai (socialinei draudai). Jie nesirūpina visa kita visuomene, jie rūpinasi tik savimi“ (Televizijos debatai „Nesutinku“ 1995).

Čia verslininko už turgaus ribų vaizdinys buvo priešpriešintas Gariūnų prekiautojui. Prekiautojai už Gariūnų ribų buvo apibūdinti kaip geriau suvokiantys savo socialines pareigas, nes mokėjo mokesčius. Tačiau realiai atrodo, jog, lyginant skirtingas prekiautojų ir verslininkų grupes, buvo menkas skirtumas tarp jų norų (ar nenorų) mokėti mokesčius. Aš Lietuvoje nesutikau nė vieno verslininko ar verslininkės, kurie būtų mokėję visus jiems priklausančius mokesčius. Kyšininkavimas ir mokesčių vengimas buvo normalus elgesys visuose versluose, nepaisant jų apimties. Niekas nemėgino šito neigti. Tad skirtumas tarp šių dviejų verslininko ir prekiautojo kategorijų (dirbančių turguje ir už jo ribų) iš esmės buvo skirtumas tarp socialinių ryšių (social networks). Tiems, kurie turėjo tinkamus socialinius ryšius (social networks), nereikėjo tvarkytis taip atvirai duodant kyšius, nei tiems, kurie nesugebėjo išnaudoti savųjų asmeninių ryšių. Antai Algis, gana sėkmingas turgaus prekiautojas, paaiškino:

„Mes negalime daryti verslo už Gariūnų ribų. Jei aš norėčiau nusipirkti parduotuvę Vilniuje <...> rasti patalpas būtų lengva – jokių problemų. Bet būtų sunku atidaryti parduotuvę todėl, kad, pavyzdžiui, jei aš norėčiau atidaryti parduotuvę N gatvėje ir norėčiau pradėti prekiauti džinsais, prekeiviai ar žmonės iš, pavyzdžiui, N, kurie taip pat prekiauja džinsais, paprasčiausiai neleistų man to daryti. Tai dėl korupcijos <...> didelės korupcijos. Jie turi draugų ekonominėje policijoje ar tarp ugniagesių <...>. Jie atrastų priešasčių uždaryti mano parduotuvę. Aš turėčiau didelių problemų – jie ateitų ir tikrintų mano verslą. Žinoma, aš norėčiau atidaryti parduotuvę, nes kainos mieste yra daug palankesnės, tačiau neišlaikyčiau tokio pobūdžio verslo“ (Algis, turgaus prekiautojas).

Kadangi Lietuvos įstatymai yra komplikuoti ir dažnai prieštaraujantys vieni kitiems, visuomet įmanoma atrasti kokį įstatymo pažeidimą. Naujokai, neturintys ryšių, nesugebėtų duoti kyšio ar kitaip išsisukti iš nepalankios situacijos. Tad taip žiūrint ekonominė veikla Gariūnuose neatrodo iš esmės skirtinga ar nusikalstamesnė nei labiau pripažintas (established) verslas, esantis už turgaus ribų. Tad atrodo, kad Gariūnų turgus buvo ne „juodesnis“, bet turėjo kitokią „juodumo“ atspalvį, lyginant su prestižiškesne komercine veikla Vilniuje. Tokie sėkmingi verslininkai galėdavo panaudoti savo ryšius ne tik tam, kad kitus laikytų atokiau nuo pelningų verslo sričių, bet ir paslėptų šitokią savo elgesį ir tokiu būdu atrodytų civilizutesni ir mažiau korumpuoti nei, pavyzdžiui, turgaus prekiautojai.

Apibendrinant pasakytina, kad reali prekiautojų ir verslininkų veikla, nors skirtingos jų apimtys, atrodo gana panaši. Tačiau vis dėlto verslas, skirtingai nuo smulkiosios prekybos turguje, buvo apibūdinamas labiau kaip darbas. Mano nuomone, šio skirtumo svarba gali būti susijusi su darbo vietos svarba sovietinėje visuomenėje. Tad nors, pavyzdžiui, drabužių parduotuvės savininkas gali būti lygiai toks pat prekiautojas, kaip ir kažkas kitas, pardavinėjantis džinsus turguje, veiklos pateikimas (staging) yra visiškai kitoks.

Darbo vietos svarba

Savo lauko tyrimo metu aš atlikau 137 Gariūnų turgaus prekiautojų apklausą. Be kitų dalykų, klausiau jų ir apie ankstesnį užsiėmimą. Įdomu, kad didelė dalis jų į šį klausimą atsakė ne „aš buvau santechnikas“ ar „aš buvau inžinierius“ (nors kai kurie iš jų buvo), bet žodžiais, kurie žymėjo, kur jie dirbo. Daugeliu atvejų matyti, kad darbo vieta buvo svarbesnė, nei tas darbas, kurį jie ten dirbo. Taigi man būdavo atsakoma, kad: „aš dirbau pašte“, „policijoje“, „sovietų armijoje“ ar kartais „fabrike „Dovana“. Vienas prekiautojas užrašė: „dirbau Žemės ūkio ministerijoje“, nepaaiškindamas, ar dirbo ministru, ar sekretore (nors jei būtų buvęs ministru, turbūt būtų paminėjęs). Trum-

pai tariant, paklausus apie buvusią veiklą, būdavo akcentuojama šios veiklos vieta daugeliu atvejų taip, kad tikroji specialybė būdavo net nepaminima. Atrodo, jog darbo vieta buvo labai svarbi asmeniniam socialiniam tapatumui – kai kuriais atvejais svarbesnė nei profesinė specializacija. Manychiau, kad ši darbo vietos socialinė svarba prisidėjo ir prie turgaus prekybos marginalizavimo, nes Gariūnų turgus savo prekeiviams negalėjo pateikti tokios institucinės, socialinės ir administracinės struktūros (framework), kuri būtų sudėtine jų darbo dalimi. Tai taip pat galėjo sustiprinti turgaus prekiautojų kaip bedarbių įvaizdį. Jei įsidarbinimo samprata ne tik buvo susijusi su realiu uždarbiu ir tam tikro darbo atlikimu, bet ir užtikrindavo vaikų priežiūrą, apsirūpinimą butu, pensijas ir pan. bei vaidino svarbų vaidmenį konstruojant tapatybę apskritai, tad viso to nesuteikiantis darbas negalėjo būti vadinamas tikru darbu. Administracinė, teisinė ir socialinė darbo vietos svarba ir institucinės struktūros (framework) turguje nebuvimas leidžia naujai pažvelgti į turgaus prekybos niekinimą. Plačiau žvelgiant, tai gali apimti ir santykio tarp darbo ir tapatumo pasikeitimą.

Institucinio aspekto darbe svarbą taip pat atskleidžia turgaus po atviru dangumi ir patalpose esančio turgaus (mugės) įvaizdžio skirtumai. Šis skirtumas gali būti pastebimas tik tame, kaip vyksta prekyba, nes tiek prekės, tiek veikla mugėse yra panašūs į prekes ir veiklą Gariūnuose⁸. Kitas skirtumo pavyzdys galėtų būti tai, kad Lietuvos turgūs po atviru dangumi buvo dažnai apibūdinami kaip mažiau civilizuoti negu tokie patys turgūs Lenkijoje. Tačiau aš sutrikdavau, kai susidurdavau su nusiskundimais apie necivilizuotą ar nekultūringą prekiaavimo Gariūnuose būdą, palyginti su Lenkijos turgumis, nes realiai prekių įvairovės ir stiliaus, pelno ir prekiaavimo būdo skirtumai buvo menki. Pagrindinis skirtumas buvo tas, kad Lenkijos turgūs buvo po stogu ar net įrengti dideliuose angaruose ir todėl buvo labiau panašūs į turgus uždaroje patalpose⁹. Tačiau uždaroje patalpose esantys turgūs, nors taip pat Lietuvos visuomenėje jokių būdu netraktuojami kaip prestižiškiausia veiklos forma, buvo klasifikuojami kaip parduotuvės, o jose prekiaujantys asmenys kaip pardavėjai. Bet kuriuo atveju institucionalizuotos struktūros pavidalas (institutional framework), atrodo, vaidino svarbų vaidmenį pakeliant prekybos statusą ir prekeivių socialinę padėtį. Netgi vidinėje turgaus hierarchijoje prekeiviai, turintys nuolatinę vietą, prekiaujantys palapinėje ar furgone, buvo apibūdinami kaip civilizuotesni ir kultūringesni negu prekiaujantys nuo žemės ar iš neuždengtų automobilių.

⁸ Noriu pridurti, jog, pateikėjų teigimu, didelė mugėse parduodamų prekių dalis buvo arba nupirktą Gariūnuose, arba išgyta tais pačiais prekybiniais keliais, kaip ir prekės Gariūnuose.

⁹ Reikia pasakyti, kad, kai kurių prekiautojų nuomone, Lenkijos turguose vartojama kalba buvo mandagesnė nei Gariūnuose. Nors galima būtų rasti ir daugiau skirtumų, tačiau aš manau, kad jie visi buvo tipiškai skirtingo prekiaavimo organizavimo pavyzdžiai, nulemti to fakto, jog Lenkijoje buvo prekiaujama po stogu.

Paradoksalu, kad nors daugelis prekeivių dalyvavo simbolinėje kovoje siekiant padaryti savo prekybą priimtinesnę, pavyzdžiui, pabrėždami su jų darbu susijusią riziką ir sunkų darbą, atrodo, kad jų pačių nenoras įvardyti turgaus prekybą profesija trukdė jų pačių pastangoms pagerinti turgaus įvaizdį. Nors verslininkas galėjo turėti problemų siekdamas, kad ekonominis kapitalas darytų įtaką jo vietai simbolinėje ir socialinėje hierarchijoje (Sampson 1993), atrodo, kad vis dėlto jam tai sekėsi labiau nei turgaus prekiautojui. Vienas iš verslininkui galimų būdų buvo įsijungti į labdaros ar kitokią kultūrinę veiklą¹⁰.

Tad nors nei verslas, nei turgaus prekyba negali būti tiesiogiai suvokiami kaip profesija ar įsidarbinimas, vartojant posocialistinei erdvei būdingas darbo ir darbo vietos sampratas, vis dėlto verslas vyksmo ir stiliaus požiūriu buvo suprantamas kaip artimesnis profesijai. Be to, kadangi daugelis tokių ekonominių veiklų bent jau iš paviršiaus turėjo vakarietiško stiliaus bruožų, todėl tai, suderinus su kylančia gerove, buvo artima pereinamojo laikotarpio diskursui ir vietiniams su perėjimu į rinkos ekonomiką susijusiems lūkesčiams.

Išvados

Gariūnų turgus ir *viešosios* bei *privačiosios* ekonomikų reorganizacija

Kadangi sovietinė sistema į kiekvieną asmenį žiūrėjo kaip į prisidedantį prie valstybės gerovės, sovietinė ideologija pirmenybę teikė viešam individo vaidmeniui ir pareigoms, o ne jo privačiai veiklai ar interesams. Tačiau visuotinio kultūrinio produkavimo kontrolės ir akivaizdžios manipuliacijos bei nepasitikėjimo valstybe netikėtas rezultatas buvo tas, kad susikūrė didžiulė „pogrindinė erdvė“, kurioje visi gyveno savus gyvenimus bei nustatinėjo savąsias tiesas ir normas. Nors išorinis vaizdas galėjo įvairuoti priklausomai nuo viešos individualių ir privačių gyvenimų kontrolės, vyravo dvilypumas kaip struktūrinis sovietinio tipo visuomenių principas (Shlapentokh 1989; Kenedi 1982; Bartusevičius 1993; Sampson 1987; Mars, Altman 1983). Atrodo, kad sovietinio tipo visuomenės gyvenimui buvo būdingas sugebėjimas išspręsti dvilypumą tarp griežtai atskirtų bendruomeninių ir individualių moralinių principų. Tai turėjo didžiulę įtaką darbo konceptualizavimui. Nors dalyvavimas įvairiose veiklose, susijusiose su pagrindiniu pinigų uždirbimu ar prekių mainais, buvo plačiai paplitęs, tačiau išliko socialinė, kultūrinė ir administracinė darbo kaip socialinės ir kultūrinės pareigos bei prestižo įgijimo priemonės reikšmė.

¹⁰ Vienos labai sėkmingos Lietuvos verslininkės teigimu, „labdara yra mano bilietas į visuomenę“. Tuo ji norėjo pabrėžti socialinę labdaros reikšmę.

Tačiau Gariūnai, priešingai, yra siejami su grynu „pinigų darymu“, kuris nesuteikė pagrindo tapatumui ir socialiniam pripažinimui, kas anksčiau buvo suprantama kaip sudėtinė darbo dalis. Tai, kad Gariūnų įkūrimas įteisino buvusią *talkučkę*, nedarė jokios teigiamos įtakos turgaus vertinimui, kuri išreikšė mano pateikėjai. Priešingai, atrodo, kad turgaus įkūrimo kaip vietos, netapusios darbo vieta, faktas pastatė prekiautojus į labiau abejotina socialinę ir moralinę poziciją nei jeigu jie būtų užsiėmę šia veikla slaptai. Tad turgaus kaip legalios ir viešos vietos raida ne tik įformino anksčiau paslėptus papildomų pajamų įgijimo būdus ir taip perkėlė šią veiklą iš vieno socialinio konteksto į kitą, bet taip pat pateikė naują darbo rūšį, turinčią vien tik ekonominę funkciją. Be to, didėjant bedarbystei, vis daugiau ir daugiau prekiautojų visiškai išitraukė į veiklą turguje ir neteko savo buvusių socialinių pozicijų, pagrįstų darbu ir susitapatinimu su moralinę ir kultūrinę investiciją turinčia darbo vieta. Taip žiūrint, turgaus prekyba Gariūnuose netapo alternatyviu darbu, funkcionavo tik kaip pajamų šaltinis, o dauguma prekiautojų, kaip ir neprekiuojančių, „Gariūnų žmones“ vadino bedarbiais. Tuo požiūriu turgaus prekybos niekinimas buvo mažiau susijęs su negatyviu prekybinės veiklos vertinimu, o labiau su tuo, kad ši veikla neturėjo socialinių ir administracinių funkcijų.

Ekonominiai ir politiniai pokyčiai Lietuvoje, vykstantys po nepriklausomybės paskelbimo 1990 metais, turėjo keletą radikalių pasekmių, dariusių įtaką darbo rinkos struktūrai bei galimybei užsidirbti pragyvenimui, ir paskatinusių naujas ekonomines veiklas. Konkrečiai kalbant, neaiškios ribos tarp darbo, įsidarbinimo ir nedarbo gali būti siejamos su fundamentaliais darbo rinkos pokyčiais, kurie apėmė ir naujas pinigų uždirbimo formas, ir socialinės stratifikacijos principų reorganizavimą. Kaip S. Sampsonas savo nesename straipsnyje apie *nouveaux riches* Rumunijoje ir Vengrijoje pastebėjo, ne tik atsiranda naujos socialinės ir kultūrinės kategorijos, bet, dar svarbiau, keičiasi „pagrindiniai šias kategorijas konstruojantys principai“ (Sampson 1993: 10).

Nors Gariūnų prekiautojai užima priešingą nei *nouveaux riches* socialinę padėtį, tačiau kai kuriais požiūriais jie iliustruoja ir susiduria su tokio pat pobūdžio šios fundamentalios socialinės revoliucijos simbolinėmis pasekmėmis.

Todėl atrodo, kad šio perėjimo (the transition) pasekmė buvo ankstesnių daugiau ar mažiau priimtinių socialinių ir kultūrinių ribų „pažeidimas“ (transgression). Keletas tokių pokyčių tapo įkūnyti įsteigiant Gariūnų turgų. Svarbiausias jų yra pastovų atlyginimą uždirbančios veiklos perkėlimas iš darbovietės į sunkaus fizinio triūso vietą. Taip dėl institucinės struktūros nebuvimo buvo prarastos ir „normalios“ darbo vietos (darbovietės) socialinės, moralinės bei identiteto formavimo funkcijos (plg. Olwig 1990, dėl diskusijos apie santykį tarp statuso konstravimo ir institucijos). Kitas požymis buvo tas faktas,

kad konkurencija iš dalies keitė ir painiojo santykius tarp bendradarbių¹¹. Maža to, padaryti save ir savo prekiavimą viešu buvo galbūt pats svarbiausias Gariūnų prekiautojų perėjimas (*passage*), nes tai apvertė fundamentalią sampratą apie viešo ir privataus elgesio atskyrimą sovietinėje visuomenėje. Pokyčiai, vykstantys kartu su turgaus įkūrimu, įgijo tokį pavidalą, kai viena elgesio forma iš ten, kur ji daugiau ar mažiau buvo toleruojama privačiai, tapo perkelta į ten, kur ji buvo aiškiai uždrausta viešai. Šis pokytis Lietuvos visuomenėje, mano nuomone, turėjo įtakos esminiams *viešosios* ir *privatiosios* socialinių erdvių dvilypumams ir turėjo pasekmių konceptualiai supainiojant socialinę veiklą ir identitetą. Kai kurie iš šių pokyčių įkūnijo esminių kultūrinių kategorijų ir identiteto konstravimo priemonių pokyčius. Taigi turgaus marginalizacija gali būti siejama su visuminiais ribų pertvarkymo procesais, vykstančiais besiformuojančiose socialinėse darbo ir ekonomikos srityse, kurie ne tik apima Gariūnus ir jų prekiautojus, bet ir pasiekia svarbiausias Lietuvos visuomenės sferas.

Iš anglų kalbos vertė Kristina Šliavaitė.

Versta iš: Pernille Hohnen. *The Marginalization of Gariunai.*

An Anthropological Analysis of the Market as a Culturally Significant Place.

Literatūra

- Bartusevičius V. 1993. Socializmo liekanos Lietuvos žmonių santykiuose, *Į Laisvę* 117: 30–49.
- Bourdieu Pierre, Wacquant Loic J. D. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Polity Press: The University of Chicago.
- Douglas Mary. 1995 (1966). *Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. London and New York: Routledge.
- Fischer Lois. 1991. *Survival in Russia. Chaos and Hope in Everyday Life*. Westview Press, Boulder.
- Gruzevskis Boguslavas. 1995. *The Trends of Employment and Labour Market Policy in Lithuania*, paper presented at the conference: Demographic processes and the socio-economic transformation in Central and Eastern European countries. Warsaw.
- Hohnen Pernille. 1998. *A market out of place? Remaking Economic, Social and Symbolic Boundaries in Post-communist Lithuania*. Copenhagen: Institute of Anthropology.

¹¹ Kadangi sovietinėje visuomenėje bendradarbiai ir kolegos turėjo svarbią socialinę ir ekonominę funkciją, konkurencijos atsiradimas paliko ryškius pėdsakus socialiniams santykiams turguje.

- Humphrey Caroline. 1991. 'Icebergs', barter and the mafia in provincial Russia, *Anthropology Today* 7(2): 8–13.
- Humphrey Caroline. 1995. Introduction, Anderson D., Pine F. (eds.). *Cambridge Anthropology* 18(1): 1–13.
- Kenedi Janos. 1982. *Do it Yourself. Hungary's Hidden Economy*. Pluto Press.
- Mars Gerald, Altman Youchanan. 1983. The Cultural Basis of Soviet Georgia's Second Economy, *Soviet Studies* 35(4): 546–560.
- Olwig Karen. 1990. Cultural Identity and Material Culture: Afro-Caribbean Pottery, *Folk* 32: 6–22.
- Ortner Sherry. 1984. Theory in Anthropology since the Sixties, *Comparative Studies in Society and History* 26: 126–166.
- Sahlins Marshall. 1985. *Islands of History*. London and New York: Tavistock Publications.
- Sampson Steven. 1987. The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493: 120–136.
- Sampson Steven. 1993. Money Without Culture, Culture Without Money: Eastern Europe's Nouveaux Riches, *American Journal on European Cultures, (World View, Political Behaviour and Economy in the Post-Communist Transition)* 3(1): 7–31.
- Shelley Louise I. 1990. The Second Economy in the Soviet Union, Los M. (ed.). *The Second Economy in Marxist States*: 11–25. Macmillan.
- Shlapentokh V. 1984. *Love, Marriage, and Friendship in the Soviet Union: Ideals and Practices*. New York: Praeger.
- Shlapentokh Vladimir. 1989. *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Taljūnaitė Meilutė. 1996. Social Groups and the Growth of Social Dislocation, Taljūnaitė M. (ed.). *Changes of Identity in Modern Lithuania. Social Studies* 2: 300–325. Vilnius and Göteborg: Lithuanian Institute of Philosophy and Sociology.
- Verdery Katherine. 1991. Theorizing socialism. A prologue to the transition, *American Ethnologist* 18(3): 419–439.
- Verdery Katherine. 1996. *What was Socialism and what comes next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Age Hans. 1995. *The Language of Economic Ideology*. Paper presented at the conference: Soviet Civilization: New Interpretations? Odense University.

The Marginalization of Gariūnai: an Anthropology of the Market as a Culturally Significant Place

Pernille Hohnen

Summary

The choice to study Gariūnai market was made out of methodological as well as empirical considerations. I do not mean to generalize Gariūnai market practices in any simple way to make them “representative” of Lithuanian market conduct or social processes of transition in general. I do attempt, however, by means of an analysis of the socially significant marginal position of the market, to shed light on some social processes and on some aspects of cultural meaning that seem to be, or at least recently have been, widespread in Lithuanian society. The development of Gariūnai market, I suggest, may be conceptualized as an “event” in Sahlins’ terms. Although there are, of course, certain activities in the market that are closely connected to that specific setting of the market place, the strong social and moral condemnation of the market and its traders must be related to systems of morality and culture more widespread in Lithuanian society in general.

In my study I was not only interested in the political and economic reforms of Lithuanian society, following its independence, but even more in how such changes came about and how they were being evaluated by the social agents involved. In other words, I wanted to focus on changes in peoples’ social practice and on how the economic and political changes were being culturally and socially experienced by Lithuanians. Within economic anthropology, which forms part of the framework for the present study, one may be concerned with different understandings of “money” and the relationship between various money-earning activities and social status, or ethics, in a given social context or society.

The present article has two principal and interconnected aims. The first is to show the close social and symbolic connection between Gariūnai market and surrounding Lithuanian society. The second aim is to show how the stigmatization of the market may be related to the continuous social and moral importance of “work” within Lithuanian culture on the one hand, and the legalization of trading and entrepreneurship combined with increased unemployment, on the other. In the article I attempt to relate the stigmatization of Gariūnai to Soviet ideas of “trading” and “work”. I do not attempt, however, to view the stigmatization of the market as just a “remnant of socialist ideas of trading”, although such ideas do play part in the processes leading to stigmatization.

In general, the life in Soviet-style societies seems to have been characterized by the ability to deal with an ambivalence between rather rigidly separated communal and individual moralities. This seems to have had a tremendous influence on the conceptualization of work, because, although engagement in all sorts of underground money-earning or bartering activities appears to have been widespread, the social, cultural and administrative importance of work as a social and moral obligation and as a means of achieving prestige remained. By way of contrast, Gariūnai is associated with pure “money-making” without the identity and social recognition that was previously supposed to be a part of “work”. The fact that the very establishment of Gariūnai legalized the previous *talkučkė*, did not have any positive effect on the evaluation of the market expressed by my informants. On the contrary, it seems that the very establishment of the market as a place, without being a workplace, puts vendors in an even more dubious social and moral position than if they had been able to carry out their activities in secret. The development of the market as a legal and public place has, therefore, not only resulted in a “formalization” of the earlier hidden means of obtaining an additional income – thus moving this activity from one social context to another – but is also an example of a new kind of “work”, which has an almost exclusively economic function. Moreover, as unemployment has increased, more and more traders are involved in the market on a full-time basis and are deprived of their former social position based on employment in, and identification with, a morally and culturally invested work-place. Viewed in this light, market trading at Gariūnai cannot provide an alternative job, but only function as a source of income, and many traders as well as non-traders regard “Gariūnai people” as unemployed. The stigmatization of market trading has, in this sense, less to do with a negative evaluation of the actual activity of trading, but much to do with the social and administrative functions that are absent in it.

The economic and political changes in Lithuania, since independence was proclaimed in 1990, have had several drastic consequences for the structure of the labour market and for the possibility of earning a living and have, furthermore, encouraged new economic activities. In practice, the blurring of boundaries between “work”, “employment” and “unemployment” can be related to a fundamental transformation of the labour market, including new forms of money-earning activities and a reorganization of the principles of social stratification. As noted by Sampson, in a article about the nouveaux riches in Romania and Hungary, not only do new social and cultural categories emerge but, more importantly, the “basic principles for constructing these categories” are changing (Sampson, 1993: 10). Although in some ways at a social pole opposite to that occupied by the nouveaux riches, Gariūnai traders exemplify and face the same kind of “symbolic consequences” of this fundamental social revolution.

It seems, therefore, that “the transition” has resulted in a “transgression” of earlier more or less accepted cultural and social boundaries. Several such movements are epitomized by the establishment of the Gariūnai market. The most important is a transfer of wage-earning activities from a work-place to a place of heavy physical labour. Hence, the social, moral and identity-making functions of the “normal” work-place were lost as the institutional framework was lacking (cf. Olwig 1990 for a discussion of the interrelationship between status and institution-building). Another indicator of this is the fact that relations between colleagues were being partly substituted and confused by competition. Moreover, “making oneself and ones trading public” was perhaps the most important “passage” for traders in Gariūnai as it included a reversal of the fundamental conceptualizations of the division between “public” and “private” conduct in Soviet society. The transgression involved here, which is inherent in the very establishment of the market, takes the form of moving one form of conduct from where it was (more or less) “tolerated” (in private) to where it was (most definitely) forbidden (in public). This movement, I suggest, has had consequences for the basic dualities of “public” and “private” social spaces in Lithuanian society and has resulted in a conceptual confusion of social practice and identity. Some of these changes epitomize changes in basic cultural categories and means of identity-making. The marginalization of the market can therefore be related to general processes of boundary-remaking within the emerging social fields of labour and economics and, as such, reaches far into central aspects of Lithuanian society.

Gauta 2001 m. vasario mėn.

